

- Полтав. держ. аграр. акад., Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; редкол. : В. І. Аранчій, В. А. Вергунов, О. П. Анікіна [та ін.]. – Полтава, 2014. – С. 48–50.
- Василіук П. М. Еволюція вітчизняного сортовипробування: стан наукової розробки / П. М. Василіук // Історія науки і біографістика [Електронний ресурс]. – 2013. – № 3–4. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2013-3/4.pdf>
  - Грищенко Т. Р. Становлення та перші державотворчі здобутки Всеукраїнського насінневого товариства у 1922–1923 роках / Т. Р. Грищенко // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 49. – С. 64–68.
  - Грищенко Т. Р. Всеукраїнське товариство насінництва (1922–1928 рр.) / Т. Р. Грищенко // Паросток. – К., 2013. – С. 18–19.
  - Піпан Х. М. Всеукраїнське товариство насінництва: історія заснування, структура та напрями діяльності / Х. М. Піпан // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали VIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 21 трав. 2013 р. – К., 2013. – 101–104.
  - Відчит про діяльність Всеукраїнського товариства насінництва. – Х., 1923. – 70 с.
  - З діяльності Всеукраїнського Т-ва Насінництва. План роботи Т-ва на 1924/25 р. // Вісник Народного комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 1–2. – С. 50–51.
  - Вергунов В. А. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва : становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) / УААН, ДНСГБ ; В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренко. – Х., 2004. – 171 с.; порт. – (Іст.-бібліогр. сер. "Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії" ; кн. 6).

**Гилязетдинов Р. Н. Становление и деятельность Всеукраинского общества семеноводства (1922-1928 гг.)**

*Историческое исследование освещает процесс становления и основные этапы функционирования одного из главных центров УССР в области семеноводства – Всеукраинского общества семеноводства. Раскрыта роль и вклад Народного комиссариата земледелия УССР в этот процесс. Основное внимание сосредоточено на достижениях этого творческого объединения для нужд отечественного сельского хозяйства.*

**Ключевые слова:** Всеукраинское общество семеноводства, Народный комиссариат земледелия УССР, семеноводство, сельское хозяйство, сельскохозяйственное опытное дело.

**Hilyazetdinov R. N. Formation and activities of All-Ukrainian Association of Seed (1922-1928)**

*The article is dedicated to the formation and main stages of functioning of one of the main centers in the field of seed in USSR – All-Ukrainian Association of Seed. The role and contribution of the People's Commissariat of Land Affairs of the USSR in the process are observed. Author pays attention on the achievements of this creative union for the purposes of domestic agriculture.*

**Keywords:** All-Ukrainian Association of Seed, People's Commissariat of Land Affairs of the USSR, seed, agriculture, agricultural research case.

УДК 94(477.82)“1920/1930”:323.15(=112.2)

Ю. В. Крамар

## ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НІМЦІВ ВОЛИНИ У 1920–1930-х рр.

*Проаналізовано форми громадсько-культурного життя німців Волині у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). Підкреслено роль громадських організацій у захисті національно-культурних прав німецької меншини. Звернуто увагу на взаємини німецької громади з місцевою воєводською адміністрацією, висвітлено окремі аспекти польської державної політики щодо німецького населення Волині та її наслідки. Наголошено на ролі німецькомовного шкільництва та релігії (протестантизму) у збереженні етнічної та культурної самобутності волинських німців.*

**Ключові слова:** Волинь, німецька меншина, шкільна освіта, протестантизм, воєводська адміністрація.

Проблематика міжнаціональних стосунків на західноукраїнських землях у міжвоєнну добу посідає одне з чільних місць у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Останніми роками з'явилось чимало праць українських та польських істориків, присвячених міжнаціональним відносинам у Другій Речі Посполитій.

Водночас питання етноконфесійних та етнокультурних взаємин на Волині у 1920–1930-х рр. належить до тих проблем історичної науки, які потребують глибшого вивчення. Це зумовлено і об'єктивними, і суб'єктивними причинами.

По-перше, серед робіт вітчизняних істориків, присвячених питанням міжнаціональних відносин на території Західної Волині, мало публікацій, у яких розкриваються проблеми національно-культурного життя краю у вказаний період. По-друге, при загальній оцінці суспільно-політичної ситуації у 1920–1930-х рр. на східних теренах Польщі, зокрема на Волині, важливо враховувати не лише стосунки між поляками й українцями, які були визначальними у характері міжнаціональних відносин. Специфіку та особливості цього багатонаціонального регіону неможливо осмислити не з'ясувавши, який внесок у соціально-економічний і культурний розвиток краю зробила кожна нація, що проживала на його теренах.

В багатонаціональній структурі населення міжвоєнної Волині домінуюче місце посідали українці, поляки та євреї. Четвертою за чисельністю і відносною часткою населення у воєводстві були німецькі колоністи, котрі складали бл. 2 % мешканців краю. На сьогодні історія німецької національної меншини на Волині у

1920-1930-х рр. недостатньо висвітлена в науковій літературі. Найбільш ґрунтовним дослідженням з історії німецьких колонізацій на Волині в ХІХ - на поч. ХХ ст. є монографія волинського історика М. Костюка [1]. Історії німецької колонізації на Волині присвячені розвідки І. Кулинича [2] та В. Надольської [3]. Окремих питань німецькомовного шкільництва на Волині у міжвоєнну добу торкається В. Панасюк [4; 5]. Натомість малодослідженою залишається польська державна політика щодо німецьких поселенців на Волині та її наслідки. Ширшого висвітлення потребують проблеми культурного та духовно-релігійного життя волинських німців у 20-30-х рр. минулого століття.

Мета статті – розгляд вказаної проблеми на матеріалах Волинського воєводства.

Періодом масової німецької колонізації Волині стало ХІХ ст. Запрошені для освоєння малозаселених земель півдня Російської імперії німецькі колоністи часто осідали на Волині – у маєтках місцевих землевласників. Найбільш інтенсивний потік німецьких колоністів на Волинь спостерігався у 1860–1890-х рр., що було спричинено скасуванням кріпосного права в Росії та Січневим повстанням 1863 р. Великі землевласники після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу й в умовах різкого зростання потреби в робочій силі були зацікавлені у продажі своєї землі або передачі наділів в оренду [3, с.30]. Придушення Січневого повстання 1863 р., репресії щодо його учасників також сприяли масовому продажу землі в краї. Польські шляхтичі, котрі брали активну участь у подіях 1863–1864 рр., поспіхом продавали свої володіння. Це стало поштовхом до нової хвилі міграції німців на Волинь. Колонізаційний рух був підтриманий урядом, завдяки чому його темпи різко зросли. Станом на 1897 р. на території Волинської губернії проживало 171 331 осіб німецької національності [1, с.33].

Початок Першої світової війни призвів до активізації міграційних процесів серед волинських німців, різко змінивши картину їхньої чисельності та розселення. В роки війни багато німецьких колоній зазнало повного розорення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду було розпочато депортацію німців із Волині вглиб території Росії. У доповідній записці, датованій 22 червня 1916 р., волинський губернатор відзначав, що за межі губернії було виселено 115 892 німці-колоністи [2, с. 24].

Повоєнне повернення німецьких колоністів із російських губерній на Волинь тривало декілька років. Станом на 1921 р. (на момент входження західноволинських земель до складу Польщі) статистика зафіксувала тут лише 24 960 німецьких колоністів [6, с.62]. Через війну і революційні події повернення німецьких реемігрантів на Волинь затягнулося до середини 1920-х рр. Репатріантам доводилося долати чимало труднощів, щоб відбудувати і зміцнити свої господарства.

Станом на 1931 р. польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві 46 883 особи німецької національності, що становило приблизно 2,2 % загальної кількості населення краю [7, с.22]. На Волині в цей час налічувалося понад 300 німецьких колоній. Найбільше їх концентрувалося в середній частині Волині, особливо в її східних повітах: Луцькому, де мешкало 17 619 осіб, Костопільському – 7545, Рівненському – 7458 та Горохівському – 4977 осіб [7, с. 28-29].

Поряд із відбудовою, зруйнованих війною господарств німецькі колоністи велику увагу приділяли розвою національного шкільництва. Наявність школи німці вважали обов'язковим елементом життя колонії. В умовах перебування в іншомовному етнічному середовищі школи допомагали німцям зберігати свою національну самобутність, мову, звичаї і традиції, ментальність, духовну культуру, підтримувати в своєму середовищі дух германізму.

Напередодні Першої світової війни чисельність німецьких шкіл на території Волинської губернії сягала 275. В них навчалось 9 710 учнів [1, с. 178]. Сприятливі умови для розвитку німецькомовного шкільництва на Волині склалися в роки Першої світової війни. В період німецької окупації краю (1915 - перша полов. 1916 р.) мережа німецькомовних шкіл зростала дуже швидкими темпами. Навіть в тих місцевостях, де проживала невелика кількість німецьких колоністів окупаційна влада відкривала німецькомовні школи [8, к.121–122]. Щоправда далеко не всі з них вціліли до кінця війни. Чимала кількість шкіл в німецьких колоніях зазнала істотних руйнувань в ході військових дій. Так, станом на 1921 р. з 38 німецьких шкіл в Тучинській парафії Рівненського повіту залишилось лише 21, а в Рожищенській парафії Луцького повіту з 47 шкіл, які діяли до війни вціліло лише 12 [9, с.138]. Гострою була й проблема вчительських кадрів. Після війни чимало шкіл залишились без учителів, оскільки не всі з них повернулись на Волинь після депортації вглиб території Росії в роки Першої світової війни. Для того, щоб відновити навчання в школах колоністи, зазвичай, самі вибирали з поміж себе того, хто вмів читати і писати і покладали на нього вчительські функції. Так у 1921 р. на 17 учителів Тучинської парафії Рівненського повіту лише троє мали фахову освіту [9, с.138].

Документом, який регламентував діяльність німецькомовних шкіл на теренах колишньої російської займанщини, зокрема на Волині, стала ухвала Ради міністрів Польщі, прийнята незадовго до підписання Малого Версальського договору. Цей документ визначив порядок створення початкових шкіл із німецькою мовою викладання. У ньому зазначалося, що німецька громада має право на закладання власних шкіл, за умови подання батьками 40 дітей шкільного віку, які проживали на території того чи іншого шкільного округу відповідної декларації [8, к.127].

Як і до війни німецькі школи на Волині у 1920-1930-х рр. залишались у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства і під загальним наглядом місцевої шкільної влади – Волинського шкільного кураторіуму. Право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангелістсько-лютеранським консисторіям. Вчителями в німецьких школах були духовні особи – т. зв. кантори. Канторів обирали самі парафіяни. Такий тип навчальних закладів мав назву канторських. Оскільки головним завданням цих шкіл, з точки зору духовенства, була підготовка дітей до конфірмації (обряду свідомого сповідання віри – Ю.К.), то їх часто називали також конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади. Німецька школа

знайомила учнів з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості.

Повний контроль над канторськими школами здійснювали місцеві пастори (в деяких колоніях школи розташовувались безпосередньо в кірхах або при молитовних будинках). Пастори затверджували на посадах учителів, інспектували навчальний процес, екзаменували дітей перед обрядом конфірмації. Школи, які засновувались пасторами мали характер приватних навчальних закладів. До 1927 р. пастори отримували від Волинського кураторіуму щорічну концесію (дозвіл) на утримання канторських шкіл. Згодом вона стала безстроковою [9, s.142].

Навчальний рік в німецьких школах формально тривав з вересня до травня, але реально діти навчалися лише 5-6 місяців на рік (від листопада до початку квітня). Решта часу вони працювали по господарству, активно допомагаючи батькам під час весняних і осінніх сільськогосподарських робіт [9, s. 143]. Навчання тривало 5 днів на тиждень зранку і до обіду. Тривалість занять в канторських школах складала в середньому 32 год. на тиждень. В школах не було уніфікованих навчальних програм, не вистачало шкільного приладдя, книг, методичних розробок. Зауважимо, що рівень неграмотності серед німецьких дітей на Волині, в порівнянні з іншими воєводствами, залишався достатньо високим. На початку 1930-х рр. бл. 65,5 % дітей німецьких колоністів у віці від 10 до 15 років не вміли ні читати, ні писати [10, s. 151]. Найбільше неграмотних німців було серед колоністів, котрі проживали в українських або польських селах, віддалених від німецьких колоній. В такому випадку батьки неохоче віддавали своїх дітей до українських чи польських шкіл, дбаючи про «чистоту своєї віри». За свідченням сучасників чимало батьків надавали перевагу домашньому навчанню [9, s.144-145].

Достатньо гостро стояла проблема забезпечення канторських шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. Адже власної інтелігенції як такої німецькі колоністи не мали. Поляків-учителів до своїх шкіл німці не запрошували, з огляду на їх віросповідання (вважалось, що католик «зіпсує віру їхніх дітей»). Проблематично було запросити на Волинь і вчителя-німця з центральних чи західних воєводств Польщі, оскільки не кожен наважувався їхати на «занедбане Полісся», де умови виживання були досить непростими. Зазвичай, вчителю-кантору виділяли невелику ділянку землі, яку той сам повинен був і обробляти, якщо йому не допомагали сусіди-колоністи. За словами С. Ціхоцької-Петражицької – авторки дослідження «Żywioł niemiecki na Wołyniu» (1933 р.), якщо кантор займався виключно вчительською діяльністю, то він не користувався великою повагою в колоністів: «Колоністи шанують кантора як особу духовну, але не як вчителя, котрий лише вчить дітей і нічого не має; він є особою цілком залежною від колоністів, а тому ті дивляться на нього з погордою» [9, s.141].

Для того, щоб підвищити кваліфікаційний рівень німецьких учителів щороку в Рожищах, Луцького повіту під час канікул пастори влаштовували для канторів кількатижневі освітні курси. Більш заможні німецькі колонії відправляли своїх канторів на навчання до Німецького народного університету (Volkshochschule) у Дорнфельді (Львівське воєводство).

Шкільний кураторіум на Волині підтримував канторські школи до запровадження у березні 1932 р. освітньої реформи, зініційованої міністром віросповідань і народної освіти Янушем Єнджієвичем. Саме цим можна пояснити швидкий чисельний ріст німецьких шкіл на терені Волинського воєводства упродовж 1920-х рр. Щоправда об'єктивно визначити чисельність німецькомовних шкіл на Волині досить складно. Автор згаданого дослідження, присвяченого історії німецької громади на Волині у міжвоєнний період С. Ціхоцька-Петражицька станом на 1922/23 н. р. подає цифру 16 німецькомовних державних шкіл, в яких навчалось 656 учнів [9, s. 140].

Згідно з офіційними польськими даними, у 1928/29 н.р. на Волині діяло вже 30 державних початкових шкіл з німецькою мовою навчання і лише три приватних [10, s. 152]. Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл на території Волинського воєводства С. Ціхоцька-Петражицька пояснює тим, що державні школи виникали через цілеспрямовану етатизацію (одержавлення) тих приватних навчальних закладів, які мали найпридатніші приміщення та кваліфікованих учителів. Що стосується приватного шкільництва, то очевидно, що воно було набагато численнішим, аніж це відображали офіційні дані. «Обрахунки ці неправдоподібно занижені, - пише дослідниця, - бо ж у кожній з великих німецьких колоній існує школа: наприклад, у Луцькому повіті, згідно з переліком, немає жодної німецької школи, в той час як під час власних об'їздів зустрічала їх у низці таких колоній, як Антонівка, Гаразджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, які подає Головне управління статистики, є неправдиво низькою, а за найбільш вірогідну варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів» [9, s.140].

Згідно ж з інформацією волинських пасторів, у чотирьох парафіях, де проживали німецькі колоністи, - Луцькій, Рожищенській, Рівненській та Тучинській – у 1929 р. налічувалось 70 німецькомовних шкіл, із них 53 – приватних, а 17 – державних. Ці школи відвідували 3-3,1 тис. дітей, з яких у приватних навчалось 2,2-2,3 тис. учнів, а в державних – 826 учнів [9, s.139]. У листі луцького пастора О. Кляйндінста до кураторіуму Луцького шкільного округу від 5 грудня 1935 р. згадується, що до 1932 р. (тобто до впровадження в життя нового шкільного закону) на території Волинського воєводства існувала 81 приватна школа з німецькою мовою навчання [11, арк. 284].

Отже ці дані вказують на доволі розгалужену мережу шкіл із німецькою мовою навчання, які існували на Волині наприкінці 1920-х рр. Однак ситуація з німецькомовним шкільництвом зазнала істотних змін на початку 1930-х рр. Особливо виразно ці зміни спостерігалися після призначення в 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського. Останній вважав присутність німців на Волині постійною прихованою загрозою для польської політики на «східних кресах». Воєвода розглядав німецьку меншину чужорідним елементом на те-

ренах воєводства, а тому послідовно дотримувався визначених Міністерством внутрішніх справ «Директив польської внутрішньої національної політики» (1926 р.) [12, s.136-159]. Цей документ передбачав поступове одержавлення німецького шкільництва та постійний контроль над освітньо-культурними ініціативами волинських німців. На практиці це означало поступову ліквідацію німецького приватного шкільництва і його заміну державною утравістичною (польсько-німецькою) школою.

На початку 1930-х рр. шкільний кураторіум Волині вирішив ліквідувати канторські школи, а на їх місці заснувати державні польсько-німецькі школи [13, s.222]. Цьому сприяли і прийняті в 1932 р. закони «Про шкільний устрій» та «Про приватні школи, наукові та виховні заклади». Ці закони істотно обмежували освітні ініціативи місцевих національних громад, ставили їх під пильний контроль держави. Адже відтоді відкриття приватних шкіл (а такими були більшість німецькомовних шкіл на Волині) ставилося у залежність від рішень Міністерства освіти та воєводських адміністрацій [14].

Реалізація шкільної реформи 1932 р. призвела до істотного скорочення шкіл із німецькою мовою навчання на Волині. Усього за чотири роки (з 1932-го до 1936 р.) на території Волинського воєводства було ліквідовано близько 50 німецьких приватних шкіл [11, арк.284]. На місці більшості з них виникли державні школи з польською мовою викладання. Так, діючу від 1927 р. у колонії Користь Рівненського повіту початкову приватну школу з німецькою мовою викладання, концесіонером якої була управа євангелістської парафії в Тучині, розпорядженням кураторіуму від 15 квітня 1934 р. було зачинено, «оскільки з 1 серпня 1933 р. у Користі було відкрито державну початкову школу з польською мовою навчання та німецькою й українською мовами як понаднормовими предметами» [15, k.215-216]. Часто свої дії шкільний кураторіум пояснював тим, що «навчальний і виховний рівень канторських шкіл був незмінно низький, господарські умови – злиденні, канторами були та й надалі залишаються люди без учительської освіти і колишні вчителі державних початкових шкіл, звільнені за професійну невідповідність» [10, s. 153]. Так, у повідомленні рівненського повітового старости від грудня 1929 р. зазначалося, що причиною звільнення з посади вчителя початкової школи колонії Топча Межирицької гміни – німця за національністю, котрий одночасно виконував функції кантора євангелістської церкви, була його «низька кваліфікація» [16, арк.47]. На місце звільненого німецького вчителя шкільна влада призначила поляка, якому мешканці колонії оголосили бойкот, відмовившись навчати в місцевій школі своїх дітей.

Існувала практика закриття канторських німецьких шкіл у тих місцевостях на Волині, де діяли державні школи. Так, 30 квітня 1936 р. закрито приватну однокласну школу з німецькою мовою викладання в колонії Глиниці Луцького повіту. Причину закриття навчального закладу шкільний куратор д-р Є. Новицький виклав у листі до Міністерства освіти: «Колонія Глиниці належить до району двокласної початкової державної школи в Кременці, до якої будуть переведені всі діти, а дітям німецької національності буде гарантовано вивчення рідної мови та євангелістської релігії» [15, k.186-187].

Дискримінація німецькомовного шкільництва на Волині виявлялася не тільки у закритті канторських шкіл та створенні на їх місці польських або утравістичних державних шкіл, а й в тому, що державні органи не дозволяли будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл. Щоправда, прямої заборони на це не було, однак воєводські контрольні органи роками не затверджували проектної документації шкільних приміщень. Нерідко німецька громада, не дочекавшись дозволу воєводської адміністрації, розпочинала будівництво школи без затвердженого проекту. Однак після закінчення будівництва влада роками не видавала дозволів на експлуатацію приміщень. Так, зокрема, було зі школами в колоніях Кам'яниці Людвипільської гміни Костопільського повіту, Мар'янівці Рожищенської гміни Луцького повіту та ін. [17, арк.24зв.]. Станом на 1936 р. десять німецьких шкіл на Волині очікували дозволів воєводської адміністрації на введення в експлуатацію їх нових приміщень.

Із протестами проти дискримінації німецького приватного шкільництва на Волині виступали провідні німецькі суспільно-політичні організації Польщі, передовсім Рада німців у Польщі (Rat der Deutschen in Polen) на чолі із сенатором Ервіном Госбахом, а також провідне політичне угруповання волинських німців – Національне представництво на Волині (Volksvertretung in Wolhynien). У зверненні до Міністерства віросповідань і народної освіти Польщі в 1936 р., за підписом голови цієї партії - лідера німецької громади Волині, луцького пастора Олександра Кляйндінста, зазначалося, що після впровадження освітньої реформи 1932 р. (т. зв. єнджиєвичувки) на Волині залишилося лише 29 приватних шкіл із німецькою мовою викладання. «Така кількість шкіл, – ішлося в документі, – задовольняє культурні потреби заледве третини німецького населення. Від усього серця прив'язана до своєї віри і національності, німецька людина прагне дати своїм дітям виховання в школі з німецькою мовою навчання як такої, що відповідає її потребам» [17, арк.23].

На Волині внаслідок дій шкільної влади на середину 1938 р. із 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не мали можливості навчатися рідною мовою [10, s.153]. Тому в місцевостях, де проживали колоністи, дедалі більшого поширення набувало нелегальне навчання німецьких дітей. Так, у відповідь на заборону німецькій громаді с. Річища Дубенського повіту відкрити приватну школу в молитовному будинку кантор О. Льойшнер розпочав таємно навчати місцевих дітей, за що його було оштрафовано на 100 злотих [18, арк.28].

Наприкінці 1930-х рр. дії польської влади були спрямовані на повну ліквідацію німецькомовного шкільництва на Волині. До кінця міжвоєнного двадцятиліття на території воєводства майже не залишилося державних шкіл із німецькою мовою викладання. Їх замінили польськими або двомовними (польсько-німецькими) навчальними закладами.

Важливу роль у популяризації німецької культури серед німців, особливо на східних землях, відігравали книги і преса. Саме тому серед форм культурно-освітньої діяльності німецької меншини в Польщі важливе місце відводилося бібліотечній і видавничій справі.

У міжвоєнній Польщі існувала доволі розгалужена мережа німецьких бібліотек різних типів – пересувні, шкільні та парафіяльні. Найбільшими німецькими бібліотечними інституціями, що діяли на території країни, були: Центральна педагогічна бібліотека у Бидгощі (Pedagogische Hauptbücherei), бібліотечна організація «Об'єднання німецьких бібліотек у Польщі» (Verband Deutscher Büchereien in Polen), яка розташовувалася в Познані, а також товариство «Союз німецьких публічних бібліотек у Польщі» (Verband Deutscher Volksbüchereien in Polen) у Катовіце.

Кожне із німецьких бібліотечних товариств мало чітко закріплену за собою територію, яка охоплювала район компактного проживання німецької меншини в Польщі. Наприклад, бібліотечна організація «Verband Deutscher Büchereien in Polen» опікувалася німецькою меншиною на теренах Познанського, Поморського і Волинського воєводств [19, s.158]. Станом на 1926 р. це товариство налічувало 50 бібліотек у західних воєводствах, а також кілька десятків бібліотек на Волині (одна стаціонарна бібліотека в Луцьку, вісім пересувних і понад 20 шкільних бібліотек, фонди яких становили близько 150 тис. книг) [19, s.158]. Від початку 1930-х рр. на Волині діяли також бібліотеки німецької організації «Verband Deutscher Volksbüchereien in Polen», центральний осередок якої перебував у Катовіце [19, s.159]. Найбільш популярною серед волинських німців була література релігійного змісту. В родинях німецьких колоністів зберігалися примірники Біблій, яким було понад 200 та більше років [9, s.148].

Німецька меншина в Польщі мала добре налагоджену видавничу справу. У 1920–1930-х рр. тут виходило понад 100 найменувань періодичних видань, із них 42 – політичні часописи, 37 – релігійні, 13 – господарські, 11 – культурно-освітні тощо [19, s.161]. Серед волинських німців найбільшу популярність мав релігійний часопис «Wolhynischer Bote», який налічував понад 3 тис. передплатників [9, s.148].

Слід зауважити, що переважній більшості німецького населення Волині була притаманна глибока релігійність. Релігія становила невід'ємну частину їх повсякденного життя, мала великий вплив на формування світогляду, моралі та побуту німецьких колоністів.

У міжвоєнний період більшість волинських німців належала до євангелістсько-лютеранської церкви. Так, у 1921 р. із загальної кількості (27 063) німців, які проживали на території Волинського воєводства 25 464 (або 94,1 %) становили протестанти [9, s.128]. Частина німців належала до т. зв. сектантських церков: станом на 1921 р. баптистів на території воєводства налічувалося 1010 осіб, штундистів – 57, адвентистів – 98 осіб німецької національності [9, s.127]. Близько 1 % німецьких колоністів сповідували римо-католицьку та православну релігію і навіть юдаїзм. Так, у 1931 р. на Волині проживало 19 німців юдейського віросповідання [19, s.74].

У міжвоєнному двадцятилітті Волинське воєводство входило до складу Варшавської консисторії. На початку 1920-х рр. на території Волині налічувалося п'ять парафій євангелістсько-лютеранської церкви: Луцька (11 023 парафіян), Рожищенська (7666 парафіян), Володимирська (6000 прихожан), Тучинська (5366 парафіян) і Рівненсько-Дубенська (2060 прихожан) [9, s.128-132]. До складу кожної євангелістсько-лютеранської парафії входило кілька десятків приходів – канторатів.

У перші повоєнні роки лютеранська церква на Волині переживала доволі скрутні часи. Незважаючи на те, що Волинське воєводство фактично одразу після входження до складу Польщі було підпорядковане Варшавському консистору довгий час воно не мало навіть власного пастора. Для здійснення релігійних відправ на Волинь приїздив пастор з м. Холма. У багатьох німецьких колоніях відчувався гострий брак сільських священиків – канторів. Наприклад, у Тучинській парафії Рівненського повіту на 38 канторатів припадало лише 17 канторів; у Володимир-Волинській парафії з 29 канторатів – 20 не мали власних канторів [9, s.134]. Нерідко колоністи вимушені були самостійно відправляти богослужіння, ховати померлих. Шлюбні церемонії здійснював пастор із Холма.

Упродовж міжвоєнного періоду німці активно відновлювали зруйновані війною у воєводстві культові споруди, а також збудували кілька нових. У перші повоєнні роки, незважаючи на скрутне господарське становище німецьких поселенців, молитовні будинки були відновлені майже в усіх колоніях. У Луцькому повіті в колоніях, які налічували понад 50 мешканців, було збудовано 37 нових молитовних будинків. Схожа ситуація спостерігалася і в інших повітах воєводства. Окрім будинків молитви, німці збудували на Волині чотири нових кірхи – в Костополі, Володимирі, Топчі і Вінсентівці; відновлено кірхи в Луцьку та Рожищі. У середині 1930-х рр. кількість парафій євангелістсько-лютеранської церкви на території Волинського воєводства зросла до семи, а загальна кількість вірних становила 28 757 осіб [20, s.74].

Головними осередками громадсько-релігійного життя німецьких колоній були приходи – канторати. Вища церковна влада в кантораті належала загальним зборам лютеран, які скликалися не рідше одного разу на рік [1, с. 202]. Постійним виконавчим органом була церковна рада, яку очолювала світська особа – президент. Обов'язковим її членом був пастор.

Пастори призначалися із числа осіб чоловічої статі, не молодших за 25 років, що здобули теологічну освіту і склали екзамен у консисторії. Окрім того, претендент на посаду пастора мав бути хрещеним, конфірмованим, досконало знати кілька мов, серед них латинську і грецьку. Пастори перебували на утриманні прихожан (які забезпечували їх усім необхідним), контролювали та направляли духовне життя своїх приходів [21, с.39].

Кілька разів на рік пастори здійснювали об'їзди колоній. Там, де поселення колоністів розміщувались неподалік один від одного, пастор упродовж дня відвідував одразу дві колонії: в одній відправляв

богослужіння вранці, а в другій – увечері [9, s.131]. Літургія складалася із загального покаяння, читання Святого Письма, Символу Віри, проповіді, молитов, співу релігійних пісень та причастя. Богослужіння відбувалися в молитовних будинках, які були майже в кожній німецькій колонії.

Під час відвідин колоній пастори особливо увагу приділяли здійсненню обряду конфірмації, під час якого дівчата і хлопці віком від 12 до 18 років підтверджували обітницю, дані за них дорослими під час їхнього хрещення. За кілька тижнів до конфірмації пастор влаштовував для дітей своєрідний іспит на вміння читати релігійні тексти й на знання основ лютеранського віровчення. При потребі він доповнював прогалини у їхніх знаннях своїми лекціями. У призначений для конфірмації день у присутності всієї громади пастор благословляв відразу цілу групу конфірмованих підлітків біля вітаря, а вони давали урочисту обіцянку вірити в триєдиного Бога й бути вірними церкві. Після цього конфірмовані вперше в житті причащалися вином і хлібом, а також отримували з рук пастора свідоцтва. Вони являли собою аркуші цупкого паперу із красиво орнаментованою рамкою. Як одну з найдорожчих сімейних реліквій, конфірмаційні свідоцтва колоністи зберігали все своє життя. З цього урочистого дня конфірмовані підлітки переходили у статус дорослих і вважалися повноправними членами лютеранської та колоністської общини [1, с.206].

Якщо пастор був ключовою фігурою в церковно-релігійному житті усієї парафії, то в кожній конкретній колонії головну роль відігравав кантор, котрий найчастіше виконував одночасно функції вчителя (шкульмейстера). Кантори хоча й вважалися священнослужителями, але духовного сану не мали. Вони були першими помічниками пасторів і упродовж року здійснювали всі дозволені їм поточні релігійні треби для членів своєї релігійної общини. Кантори складали порядок богослужінь, щонеділі й у свята виголошували проповіді в молитовних будинках, хрестили дітей, ховали померлих, готували підлітків до конфірмації, керували церковними хорами тощо.

Про роль кантора в повсякденному житті волинських німців у міжвоєнний період один із місцевих колоністів писав: «Кантор зазвичай не мав вищої освіти, його світогляд був ненабагато ширший від світогляду селянина, але все ж трохи ширший, і цього цілком достатньо для його авторитету серед колоністів, тим більше, що вони шанують його насамперед як священнослужителя. Кантор, будучи сам напівселянського походження, добре знає життя колоністів, прагне того, що й вони, і завдяки цьому він значно ближчий колоністам, ніж пастор. У багатьох колоніях, які мають авторитетних канторів, останні виконують не тільки роль учителів і священнослужителів, але є провідниками громадського й господарського життя німецьких колоністів» [9, s.133-134].

Незважаючи на те, що переважна більшість волинських німців сповідувала лютеранство, поширеними серед них були і сектантські рухи. Релігійна терпимість німців стала тим сприятливим ґрунтом, на якому на початку ХХ ст. в їхньому середовищі розпочали свою місіонерську діяльність проповідники зі штундистських, баптистських, адвентистських та інших сект.

На початку 1920-х рр., коли на Волині особливо гостро відчувався брак духовної опіки з боку священнослужителів, тут з'явилися місіонери різних протестантських церков зі Сполучених Штатів Америки, Канади, Великої Британії, Швейцарії, а також із західних воєводств Польщі. Особливо активну місіонерську діяльність на території Західної Волині в цей час проводив пастор Альф з Америки, котрому, за свідченням сучасників, вдавалося навертати до сектантського руху цілі німецькі колонії. У 1920-х рр. секти баптистів з'явилися в таких колоніях, як Альфредівка, Кам'яна Верба, Топча, Озерце, Мар'янівка, Степанівка Рівненського повіту, Кадобище, Мала і Велика Купля, Синяковці, Соломка, Максимільянівка, Сухий Ріг, Александрія Луцького повіту [9, s.135].

Кілька сотень прихильників із числа німецьких колоністів налічувала секта «Церква Божа». Вона існувала на волинських землях ще з ХІХ ст., однак число її прихильників почало особливо швидко зростати на початку 1920-х рр., після приїзду сюди проповідників із Західної Польщі, а також зі Швейцарії. Найбільш численні громади «Церкви Божої» на Волині існували в Амеліні (178 прихожан) та Луцинові (212 вірян) – колоніях Рівненського повіту [22, арк. 11]. Сектантські громади, а також діяльність закордонних місіонерів перебувала під ретельним наглядом із боку органів державної безпеки. Про це свідчить розпорядження волинського воєводи, датоване 1921 р., яким він доручив повітовим старостам негайно повідомляти воєводське управління про будь-яку діяльність місіонерів у підпорядкованих їм повітах [23, арк. 1].

Загалом у середині 1930-х рр. на Волині діяло 10 релігійних сект і 127 сектантських громад (див. додаток 8). Найбільшими були секти євангельських християн (51 громада), т. зв. «зеленосвятківців» (27 громад), вільних євангельських християн (12 громад) та баптистів (12 громад) [20, s.102]. Так, у 20–30-х роках німецькі пастори вели активну місіонерську діяльність серед волинських українців, пропагуючи ідеї так званої Української реформованої євангелістської церкви (УРЕЦ). Тереном діяльності УРЕЦ були Рівненський і Костопільський повіти. Секта випускала свій часопис «Наука і віра», який видавався у Коломиї.

Відносини місцевої влади з протестантською громадою німців Волині впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття були досить напружені. Особливо вони загострилися наприкінці 1930-х рр. Широкого розголосу в усій Польщі набула справа депортації за межі Волинського воєводства лідера німецької громади Волині пастора О. Кляйндінста. Воєводська адміністрація депортувала пастора за межі воєводства, позбавивши його польського громадянства [24, арк.1]. Пастор О. Кляйндінст оскаржив дії місцевої влади у Міністерстві внутрішніх справ. Спеціальну зустріч із цього питання з міністром освіти 13 травня 1938 р. мав сенатор Р. Вайзнер. Із відповідними запитами виступила протестантська церква у Польщі та посол Німеччини у Польщі. Проте воєвода О. Гауке-Новак не змінив свого рішення, посилаючись на те, що О. Кляйндінст не був польським громадянином. Врешті Міністерство внутрішніх справ узаконило рішення воєводи, що спричинило загострення стосунків воєводської адміністрації з місцевою німецькою громадою.

Загалом друга половина 1930-х рр. позначилась радикалізацією курсу польської державної політики щодо національних меншин, зокрема й німецької. Серед засобів впливу на німецьку меншину польські політики декларували гасло «Рівні права взаємні за лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. Не виключалася й можливість полонізації німців, особливо тих, котрі проживали на східних землях.

Таким чином, німецьке громадсько-культурне життя на Волині у міжвоєнний період було досить різнобічним та активним. Німецька громада на західноволинських землях була однією з найчисленніших у східних воєводствах Польщі. Діяльність чинних на території Волинського воєводства громадських, політичних, культурно-освітніх організацій насамперед, була спрямована на захист національно-культурних прав місцевої німецької меншини.

Особливо велику увагу в збереженні своєї національної самосвідомості, мови та культури німці приділяли освіті. У міжвоєнний період на Волині була створена доволі розгалужена мережа німецькомовних шкіл. Більшість з них підпорядковувалась місцевим євангельсько-лютеранським консисторіям.

Незважаючи на порівняно ліберальні підходи уряду до вирішення питання німецького шкільництва в Польщі, упродовж 1920-1930-х рр. спостерігалась тенденція до поступового скорочення шкіл із німецькою мовою викладання. На Волині до кінця міжвоєнного двадцятиліття відбулась фактично повна ліквідація державного німецького шкільництва.

Великий вплив на формування світогляду, моралі, збереженню національної ідентичності німців мала релігія. Вона становила невід'ємну частину повсякденного життя місцевих німців. Чисельно серед німецьких колоністів на Волині переважали представники різних напрямів протестантизму. Найбільшою була конфесія євангелістів-лютеран.

Відносини воєводської адміністрації з протестантською громадою волинських німців були досить напруженими. Особливо вони загострились наприкінці 1930-х рр., коли влада проголосила курс на прискорену полонізацію краю. Досягти віросповідної єдності населення передбачалося шляхом асиміляції не лише православних українців, котрі складали переважачу більшість мешканців воєводства, а й німців-протестантів та представників інших конфесій, котрі проживали на Волині. Така політика привела до різкого загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в краї наприкінці міжвоєнної доби.

#### Джерела та література

1. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) : монографія / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
2. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
3. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження / В. Надольська // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Вип. 16 / ред. А. Г. Слюсаренко. – К. : УНІСЕРВ, 2004. – С. 114–119.
4. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: чинники та межі політики державного толерування / В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. Ювіл. вип. – 2007. – № 1. – С. 160–170.
5. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: дилеми етатизації / В. Панасюк // Українська історична наука на шляху творчого поступу : [доп. та повідомл.]. У 3 т. Т. 2 / голов. ред. Л. Винар, І. Коцан. – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 224–229.
6. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – Т. XXIII.
7. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Z. 70.
8. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydział Prasowy, sygn. 25766.
9. Cichocka-Petrażycka Z. Żywiol niemiecki na Wołyniu / Zofia Cichocka-Petrażycka. – Warszawa, 1933.
10. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1968. – 230 s.
11. Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 23.
12. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje Najnowsze. - 1972. - Z.3. - S.136-159.
13. Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1978. – 436 s.
14. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1932. – № 33. – Poz. 343. – S. 545–546.
15. AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (далі: MWR i OP), Widział Szkolnictwa Powszechnego, Sygn. 162.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1606.
17. Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 2.
18. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4671.
19. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939 / Robert Dąbrowski. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie, 1982. – 201 s.
20. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. – Łuck, 1936. – 152 s.
21. Костюк М. П. Немецкое хуторное хозяйство на Волини (вторая половина XIX – начало XX вв.) / М. П. Костюк // Немцы в контексте отечественной истории: общин проблемы и региональные особенности : матер. Междунар. науч. конф. – М. : [б. и.], 1999. – С. 39–51.
22. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1599.
23. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 19, спр. 56.
24. Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 55.

**Крамар Ю. В. Общественно-культурная жизнь немцев Волыни в 1920–1930-х гг.**

Проанализированы формы общественно-культурной жизни немцев Волыни в междувоенный период (1921-1939 гг.). Подчеркнута роль общественных организаций в защите национально-культурных прав немецкого меньшинства. Обращено внимание на взаимоотношения немецкой общины с местной воеводской администрацией, показаны отдельные аспекты польской государственной политики по отношению к немецкому населению Волыни и ее последствия. Выявлена роль немецкой школы и религии (протестантизма) в сохранении этнической и культурной идентичности волыньских немцев.

**Ключевые слова:** Волынь, немецкое меньшинство, школьное образование, протестантизм, воеводская администрация.

**Kramar Yu. V. Social and Cultural Life of the Germans of Volyn in 1920-1930s.**

This article analyzes the forms of social and cultural life of the Germans of Volyn in the interwar period. We emphasize the role of the non-governmental organizations in the protection of the national and cultural rights of the German minority. A special attention is drawn to the relations between the local German community and Provincial Administration. We also shed light on some aspects of the Polish state policy concerning the German population of Volyn and the results of this policy. Finally, we point out the role of the German-speaking schooling and religion (Protestantism) in the preservation of ethnic and cultural identity of the Volyn Germans.

**Keywords:** Volyn, German minority, school education, Protestantism, Provincial Administration.

УДК 39(=161.2/=163.2)(477.65)

О. А. Ломака

## **БОЛГАРИ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Стаття присвячена аналізу етнодемографічних процесів та змін чисельності болгарського населення за час перебування його на території Кіровоградської області. Висвітлено основні передумови переселення з болгарських земель на терени Кіровоградщини етнічних болгар та особливості їхнього розселення в області. Автором зроблений акцент на конкретному розташуванні (районах) болгарського етносу в області.

**Ключові слова:** етнодемографічні процеси, етнос, українці, болгар, чисельність населення, Кіровоградська область, Всесоюзні переписи населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр.

Історично склалося, що на території Кіровоградської області мешкає значна кількість етнічних груп, що позначилося на етносоціальних, етнокультурних, освітніх процесах, особливо на розвитку матеріальної культури, міждіалектних та міжмовних контактах у регіоні, які трансформувалися в певні різновиди мовних, культурних, національних, релігійних перетворень. Наведене свідчить про необхідність ґрунтовного дослідження тих тенденцій, що виникають у динаміці етнічного складу як на рівні області, так і держави у цілому.

Відповідно до етнічної мапи Кіровоградської області, на її території, окрім корінного етносу – українців, мешкають представники багатьох етнічних меншин. Всього в області проживає понад 80 національностей. Останні Всесоюзні переписи населення 1979 та 1989 років зафіксували скорочення чисельності населення області, зокрема українців, болгар та інших етнічних меншин краю, які не входять в коло наукового інтересу даного дослідження, однак українці становили переважну більшість мешканців у 21 районі та чотирьох містах краю.

Дослідження динаміки чисельності та особливостей територіального розміщення етнічних груп Кіровоградської області можливе завдяки наявним у вітчизняній літературі даним Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років та ґрунтовним дослідженням як радянських, так і вітчизняних науковців, таких як: етнографів А.П. Пономарьова, В.І. Наулка [1] та ін., сучасних істориків-краєзнавців С.В. Проскурової та С.І. Шевченка [2].

Метою даної роботи є дослідження демографічних характеристик кіровоградських болгар, котрі проживали на теренах області, та аналіз основних тенденцій етнодемографічних процесів, що відбувалися на Кіровоградщині у другій половині ХХ століття.

У зв'язку з тим, що Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 років припадають на період формування адміністративно-територіального устрою області, більш доцільно, на нашу думку, проаналізувати дані переписів за 1979 та 1989 роки, оскільки в цей період остаточно стабілізувався процес формування адміністративно-територіального устрою Кіровоградської області (21 район і 4 міста).

Незважаючи на зміни, що відбулися у період з 1959 до 1989 року у чисельності представників найбільших етносів, що мешкали в області, їх питома вага відносно загальної чисельності населення Кіровоградської області в основному не змінилася. Статистичні дані Всесоюзних переписів населення демонструють, що протягом досліджуваного періоду найчисельнішою національною групою в області залишалися етнічні українці, середня питома вага яких складала у 1979 році – 86,9 %, 1989 році – 85,3 %, але розселення українців по області було нерівномірним.